

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ДО ПИТАННЯ ПРО ХАРАКТЕР РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ

(на матеріалах Української РСР
і сусідніх територій)

Однією з характерних особливостей пізньопалеолітичної епохи було існування виразних відмінностей в розвитку культури окремих груп людей, що населяли відособлені території.

Так, вже досить давно була відзначена наявність значних особливостей в розвитку культури пізньопалеолітичного населення трьох великих територіальних зон — провінцій Старого світу — європейської прильодовикової, середземноморсько-африканської та сибірсько-китайської, відмінних між собою за своїми фізико-географічними умовами. Останні, як відомо, досить істотно впливали і в значній мірі визначали характер господарської діяльності населення цих областей.

Детальне обґрунтування питання про виникнення та існування відмінностей в розвитку культури пізньопалеолітичного населення названих територій, здійснене С. М. Замятніним, було визначним досягненням радянського палеолітознавства¹.

Як відомо, С. М. Замятнін відзначав, що розвиток пізньопалеолітичної культури в європейській прильодовиковій зоні — від Піренейських гір на заході до Уральських гір на сході, відрізняючись від розвитку одночасних їй культур в інших зонах, в цілому характеризувався спільністю своїх основних рис, які були зумовлені одноманітним характером господарської діяльності населення, в основі якої лежало полювання на великих тварин того часу — мамонтів, носорогів, північних оленів тощо. При цьому вважалося, що для пізньопалеолітичної культури європейської зони характерними були мало диференційовані комплекси крем'яного й кістяного інвентаря, які поступово змінювалися, наявність добре влаштованих довгочасних жител і поселень на відкритих просторах, позбавлених природних печер і гротів; прояви релігійних уявлень і вірувань, які знайшли відображення в творах мистецтва — скульптурі, графіці і живопису.

Незважаючи на певну обмеженість цих основних положень, зумовлену тодішнім рівнем розвитку світового палеолітознавства, та їх дуже загальний характер, вони послужили плідотною основою для дальших досліджень в галузі вивчення локальних особливостей розвитку культури пізньопалеолітичного населення, в тому числі й в окремих районах всередині кожної з цих великих територіальних зон-провінцій.

¹ С. Н. Замятнін. О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода.— Труды Института этнографии АН СССР. Новая серия, т. XVI. М.—Л., 1951, стор. 81.

Цьому сприяв широкий розмах вивчення палеолітичних пам'яток в Центральній та Західній Європі і особливо в Радянському Союзі, здійсненого в повоєнні роки. Тепер встановлено, що в багатьох районах європейської зони (як і в інших) існують групи пізньопалеолітичних пам'яток, дуже близьких поміж собою в межах окремих суцільних територій, але відмінних рядом ознак від таких же груп пам'яток, розташованих на інших територіях. При цьому такі відмінності мають не загальний (як між пам'ятками різних зон), а більш-менш конкретний, локальний або хронологічний характер. Здебільшого вони знаходять свій вираз в окремих специфічних формах і типах крем'яних і кістяних знарядь та побутових виробів, культових предметів, мистецьких творів тощо.

Завдяки цьому всередині пізнього палеоліту Європи вдається виділити цілий ряд окремих більших чи менших культур та їх локальних і хронологічних варіантів. Разом з тим встановлено, що ті самі чи дуже близькі пізньопалеолітичні культури або їх локальні варіанти нерідко існували одночасно на різних територіях, іноді досить віддалених, або ж, навпаки, на одних і тих же територіях існували поселення різних пізньопалеолітичних культур або їх варіантів.

Прикладом перших з них можуть бути деякі стоянки Чехословаччини (Пшедмост та ін.) й стоянки типу Костьонок I на Дону і Авдеєвки на Сеймі в Східній Європі², а прикладом других — Тельманська стоянка в тих же Костьонках³.

Подібні явища можна пояснити переселенням з одних районів в інші окремих груп пізньопалеолітичного населення.

Поряд з цим в окремих територіальних областях поширені великі групи стоянок, що відносяться до значного відрізка, а іноді й до всієї пізньопалеолітичної епохи. Вони бувають досить близькими, подібними, часом навіть цілком чи частково ідентичними за характером багатьох специфічних рис матеріальної культури, які мають виразні ознаки послідовного спадкоємного розвитку. До таких специфічних рис відносяться, наприклад, мистецькі твори⁴, особливість і склад крем'яного інвентаря⁵, обробка каменю⁶, характер влаштування житлових і побутових комплексів⁷ тощо. Крім того, ряд дослідників вважає можливим розглядати їх як етнічні і навіть етнографічні ознаки. На підставі цього робляться досить мотивовані спроби виділення окремих пізньопалеолітичних культур і навіть етнокультурних областей, населених спорідненими родовими групами людей пізньопалеолітичної епохи.

І хоч далеко не всі культури і етнокультурні області, які вже виділені чи знаходяться в стадії такого виділення, в однаковій мірі можуть бути визнані за достатньо обгрунтовані, а деякі з них мають лише характер більш-менш достовірних гіпотез, сам факт постановки цих важливих питань заслуговує всілякого схвалення.

Важливе значення для вирішення цих питань мають результати багаторічних досліджень пізньопалеолітичних стоянок на території України та сусідніх з нею областей Східної Європи.

² П. П. Єфіменко. Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи.— Археологія, т. X. К., 1957, стор. 5—7.

³ А. Н. Рогачев. О нижнем слое культурных остатков Тельманской стоянки в Костенках.— КСИИМК, вып. XXVII. М.—Л., 1951, стор. 23.

⁴ В. А. Городцов. Археология, т. I. Каменный период. М.—Л., 1923, стор. 259; З. А. Абрамова. Роль и значение палеолитического искусства в выявлении местных особенностей верхнепалеолитической культуры Восточной Европы.— СА. М., 1960, № 3.

⁵ А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, стор. 58.

⁶ П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту Центральной и Юго-Восточной Европы, II.— СА, XXIX—XXX. М., 1959, стор. 16.

⁷ И. Г. Пидопличко и И. Г. Шовкопляс. Поздний палеолит Украинского Полесья.— Четвертичный период, вып. 13—15. К., 1961, стор. 371.

Встановлено, що пізньопалеолітичні пам'ятки в Східній Європі, як і на інших територіях, зосереджені окремими групами на відособлених суцільних територіях. Вони відомі, зокрема, в Середньому Придніпров'ї і Середньому Придністров'ї, в степовому Північному Причорномор'ї і Приазов'ї та на Волині. Ці групи стоянок відрізняються поміж собою не лише за кількістю і станом дослідження, але й за характером їх матеріальних залишків, які свідчать про певні відмінні риси в розвитку культури окремих груп стародавнього населення.

Одна з найбільш значних і краще вивчених груп пізньопалеолітичних стоянок розташована в Середньо-Дніпровському басейні, що охоплює широку територіальну область по середній течії Дніпра та його притоках — Прип'яті, Тетереву, Ірпіню і Росі — на правому березі, Сожу, Десні, Супою, Сулі та інших — на лівому — в межах України, Білорусії та Брянської і Курської областей РРФСР⁸.

Найбільш ранньою серед них є Радомишльська стоянка на Житомирщині. Її залишки виявлені на чотирьох невеликих горбовидних підвищеннях на околицях м. Радомишля. В час існування стоянки ці підвищення були, напевно, одними з небагатьох сухих місць на досить низькій заболоченій рівнині. Встановлення топографії Радомишльської стоянки вказує на необхідність дальших пошуків пізньопалеолітичних стоянок на широких низинних просторах Полісся України, Білорусії і Польщі⁹, які до недавнього часу вважались непридатними для заселення людьми в цю історичну епоху.

На Радомишльській стоянці, розкопаній майже на всій її площі, виявлені залишки невеликих наземних круглих і овальних в плані (4,5×3 м) чумоподібних та наметоподібних жител. Ці залишки мали характер скупчень великих кісток мамонта, які в свій час були використані при спорудженні жител. По краю скупчень знаходилися найбільші з кісток — черепи, тазові та кінцівки, якими в свій час були обкладені нижні частини стін жител. В середній частині скупчень лежали лопатки і бивні мамонта, що знаходилися раніше на їх похилих стінах.

Житла були розташовані по колу, внутрішня площа яких служила місцем господарської і побутової діяльності мешканців стоянки. Там провадилась обробка кременю і кістки тварин в процесі виготовлення знарядь праці і побутових предметів, розводився вогонь в спеціально влаштованих вогнищах тощо. Поряд з житлами знаходилися ями-комори, заповнені відсортованими кістками тварин — сировинним матеріалом для виробничих і побутових потреб.

На площі стоянки зібрано десятки тисяч різноманітних кам'яних предметів, переважно крем'яних виробів — від ядрищ-заготовок до цілком закінчених знарядь праці.

Характерною особливістю крем'яного інвентаря Радомишльської стоянки є одночасне існування в ньому виробів пізньопалеолітичних і мустьєрських форм, при значному переважанні перших над другими. Серед пізньопалеолітичних знарядь найбільш типовими і численними є серединні, часто багатофасеткові різці, скребки кінцеві та високих форм, великі вістря, в тому числі ріжучі, та пластини з ретушшю по краях або по всьому їх периметру. Зустрічаються примітивні різці бокового типу. Знаряддя виготовлялись переважно з масивних, значних за розмірами пластин і відщепів. Пізньопалеолітичний інвентар Радомишльської стоянки близький до інвентаря ранніх стоянок так званої орін'якської культури.

Мустьєрські вироби представлені всіма характерними формами — дискovidними нуклеусами, сколотими з них підтрикутними відщепами

⁸ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К., 1965, стор. 5.

⁹ И. Г. Пидопличко и И. Г. Шовкопляс. Палеолит Украинского Полесья. — Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XVIII. М., 1961, стор. 82.

і пластинами, гостроконечниками і скреблами. Зустрічаються також окремі крем'яні вироби перехідних форм.

Все це дозволяє віднести Радомишльську стоянку до ранньої, так званої оріньяко-солютрейської пори пізнього палеоліту і розглядати її як своєрідну перехідну пам'ятку одного з варіантів переростання мустьєрської культури в культуру пізньопалеолітичної епохи¹⁰.

Радомишльська стоянка не має собі прямих аналогій серед вже відомих пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи. Досить близьким до неї є лише місцезнаходження на Куличівській горі в околицях м. Кременця Тернопільської області, для крем'яного інвентаря якого також характерне одночасне існування пізньопалеолітичних і мустьєрських форм¹¹.

Певну близькість вона має також з деякими пам'ятками Східної Словаччини, такими, зокрема, як стоянки Іванівці на р. Ваг¹² та Кехнець на р. Горнад¹³. Можливо, заселення Правобережного Полісся Української РСР на початку пізньопалеолітичної епохи, в тому числі й проникнення на Волинь мешканців Радомишльської стоянки (чи їх предків), відбувалося з південного заходу, із-за Карпат.

Крем'яна сировина для виробів на Радомишльській стоянці місцевого походження. Ядрища і плитки кременю прошарками залягають у відкладах пісковнику на правому березі р. Тетерева в околицях м. Радомишля, поблизу від місця розташування стоянки.

Близькою до Радомишльської за характером крем'яних виробів, хоч і пізнішою за часом, є Пушкарівська I стоянка. Її залишки знаходяться на високому правому березі Десни біля с. Пушкарі Новгород-Сіверського району Чернігівської області.

Культурний шар стоянки залягає на невеликій глибині (до 1 м від сучасної поверхні) і займає досить значну площу (біля 3 тисяч м²). Тут було виявлено і детально вивчено залишки трьох невеликих чумоподібних жител (4×4,5 м), розташованих безпосередньо одне біля одного. В свій час ці житла мали спільну земляну присипку навколо нижньої частини стін. Залишки їх являли собою неглибоку западину (12×4,5 м), заповнену великими кістками мамонта, які знаходилися раніше на їх похилих стінах. Бивнів було серед них біля 150. Деякі великі кістки, зокрема черепи, стояли майже вертикально по краю западини — раніше ними були обставлені нижні частини стін жител. В центрі підлоги кожного житла знаходилося невелике заглиблене вогнище, заповнене кістковим вугіллям і золою. На підлозі житла збереглися невеликі ямки від нижніх кінців жердин, які підтримували зсередини стіни й покрівлю.

Серед багатьох розщеплених кременів знярядь праці порівняно небагато. Це — грубі серединні різці, скребки, скребловидні інструменти, пластинки з затупленим краєм. Найбільше різноманітних вістрів, в тому числі ріжучих, переважно у вигляді крупних пластин, оброблених ретушшю на кінці і по краях, близьких до таких же з Радомишльської стоянки. Серед кістяних виробів цікаві мотикоподібний інструмент з ребра мамонта (довжиною біля 25 см) та заготовки для невеликих двобусинних гудзиків — застібок з бивня мамонта¹⁴.

¹⁰ І. Г. Шовкопляс. Палеолітична стоянка Радомишль. — Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 89—102; його ж. Радомишльська стоянка-пам'ятник початкової пори пізнього палеоліта. — Стратиграфія і періодизація палеоліта Восточної и Центральної Європи. М., 1965, стор. 104—116.

¹¹ Дослідження М. І. Островського (Кременецький краєзнавчий музей).

¹² Fr. Prosek. Sceletien na Slovensku. — Slovenská archeologia. Rocnik I. Bratislava, 1953, стор. 146.

¹³ L. Váncsz. Paleolitické stanice pri Kechenci. — Slovenská archeologia. Rocnik VII—2. Bratislava, 1959, стор. 214.

¹⁴ П. И. Борисковский. Палеолит Украины. — МИА, № 40. М.—Л., 1953, стор. 176—228.

За Пушкарівською I стоянкою слідує дуже близька до неї за часом і характером матеріальної культури стоянка в с. Клюси Щорського району Чернігівської області. Залишки стоянки у вигляді чітко вираженого культурного шару займають досить значну площу (понад 2 га) на схилі однієї з давніх глибоких і широких балок в долині р. Цати (приток р. Снов, що впадає у Десну). В культурному шарі багато

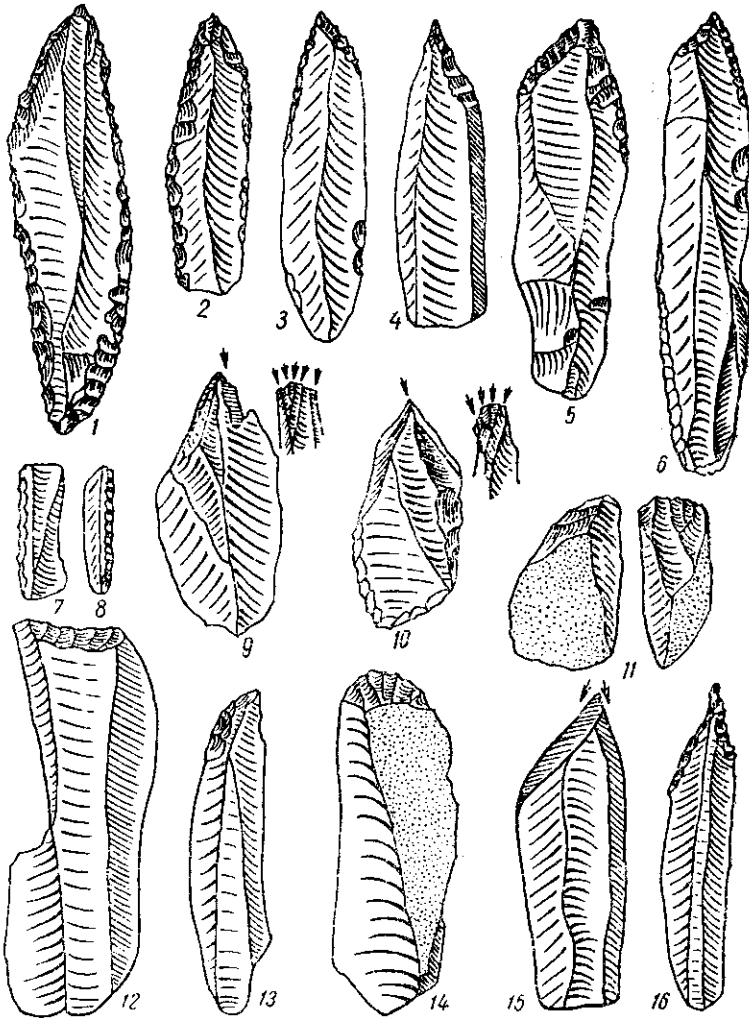

Рис. 1. Крем'яні вироби з пам'яток ранньої пори пізньопалеолітичної епохи Середньо-Дніпровського басейну:

1, 5, 6 — Пушкарі I; 2, 3, 9, 11, 13, 16 — Радомишль; 4, 7, 8, 10, 12, 13, 15 — Клюси.

крем'яних виробів, кісток тварин (мамонта), кісткового вугілля й золи, кусочків червоної вохри тощо. Виявлені невеликі округлі вогнища, напевно на місцях невеликих наземних жител, при спорудженні яких були використані великі кістки мамонта.

Серед крем'яних знарядь переважають різноманітні вістря на ножовидних пластинках, в тому числі ріжучі, аналогічні до пушкарівських. Далі за кількістю слідує різці серединного і бокового типів, кінцеві скребки, пластинки з затупленим краєм. Значну кількість кре-

м'яних виробів становлять ножовидні пластини з ретушшю і слідами роботи по краях¹⁵.

За Пушкарівською I і Ключівською стоянками йдуть стоянки в м. Новгороді-Сіверському та Погон в с. Пушкарях.

Перша з них знаходилася на виступі правого берега Десни, на місці виходу на поверхню великих глиб пісковика, які місцями утворювали досить значні навіси. Можливо, що саме під ними й поселялися мешканці стоянки¹⁶.

Серед невеликої кількості крем'яних знарядь заслуговують на увагу крупні ріжучі вістря, які є дальшим розвитком вістрів Пушкарівської і Ключівської стоянок. Широко відомі також три великі вироби з кременю (довжиною до 40 см і вагою до 8 кг), так звані гігантоліти. Проте серед дослідників щодо їх функціонального призначення немає єдиної думки. Одні вбачають у них великі рубальні знаряддя для обробки дерева і кісток тварин¹⁷, інші розглядають їх як нуклеуси для одержання великих ножовидних пластин¹⁸.

На стоянці знайдено ребро мамонта, орнаментоване лінійними нарізками, а також частини черепа людини з обрізаними краями, можливо від своєрідної посудини.

Для фауністичного комплексу стоянки характерна виразна змішаність складу тварин — лісотундрових і степових. Вона свідчить про існування значної сезонної міграції в пізньопалеолітичну епоху¹⁹.

В крем'яному комплексі стоянки Погон, поряд з різцями, скребками та пластинками з ретушшю, досить виразно виступає значна серія вістрів, в тому числі ріжучих (із скошеним кінцем), більш досконалих, ніж в названих ранніх стоянках²⁰. Стоянки в Новгороді-Сіверському і Погон мають багато спільного з наступною групою ранньомадленських стоянок Середньо-Дніпровського басейну.

Всі ці стоянки — від Радомишльської до Погона — можуть бути об'єднані в одну групу пам'яток ранньої (оріньяко-солотрейської) пори пізнього палеоліту. Належачи до її різних етапів, вони мають виразні риси спадкоємності в розвитку крем'яного інвентаря та ряду інших сторін матеріальної культури від більш ранніх до пізніших. Будучи одночасними з пам'ятками оріньяко-солотрейської пори інших територій — Середнього Дону, Середнього Придністров'я, Центральної і Західної Європи та ін.²¹, названі стоянки Середньо-Дніпровського басейну істотно відрізняються від них багатьма специфічними особливостями, в тому числі й складом та характером крем'яних комплексів. Це дає підставу виділити їх в окрему групу пам'яток, які відображають собою місцевий (локальний) середньодніпровський варіант розвитку культури населення ранньої пори пізнього палеоліту Східної Європи.

Більш численну і визначну групу пізньопалеолітичних пам'яток Середньо-Дніпровського басейну становлять стоянки мадленської пори. Найбільш цікавою серед них є повністю досліджена Мизинська стоянка на Десні²². Вона знаходилася в с. Мизині Коропського району Черні-

¹⁵ И. Г. Шовкопляс. Палеолитическая экспедиция в 1965—1966 гг. — Археологические исследования на Украине в 1965—1966 гг. К., 1967, стор. 57—61.

¹⁶ П. П. Ефименко. Первобытное общество. К., 1958, стор. 453.

¹⁷ И. Г. Пидопличко. Кремневые гигантолиты из Новгород-Северска. — МИА, № 2. М.—Л., 1941, стор. 25—29.

¹⁸ М. З. Паничкина. Палеолитические нуклеусы. — Археологический сборник (Гос. Эрмитажа), вып. I. Эпоха камня. Л., 1959, стор. 69—76.

¹⁹ И. Г. Пидопличко. Пізньопалеолітична стоянка Новгород-Сіверськ. — Палеоліт і неоліт України, т. I. К., 1947, стор. 65—106.

²⁰ М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Погон. — КСИИМК, вып. XXXI, 1950, стор. 40—54.

²¹ П. П. Ефименко. Вказ. праця, стор. 419; А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья. — Труды Комиссии по изучению четвертичного периода. XV. М., 1959.

²² И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка, К., 1965.

гівської області. Стоянка була розташована на терасовидній площадці лівого берега широкої давньої балки, недалеко від її виходу в долину Десни і займала площу понад 1 тисячу м². Це було довгочасне поселення родового колективу, мешканці якого займались полюванням на різноманітних тварин — мамонтів, шерстистих носорогів, північних оленів, ведмедів, вовків, вівцебиків, псців та багатьох інших. Кістки мамонтів, наприклад, належали понад 100 тваринам, а північних оленів — понад 80.

На стоянці існувало п'ять господарсько-побутових комплексів, кожен з яких складався з довгочасного наземного житла, одного чи кількох місць обробки каменю і кістки (виробничих центрів), скупчень кісток тварин, ям-комор з такими кістками, що служили запасами сировинних матеріалів, і великих заглиблених вогнищ поза житлами.

Житла були розташовані в один ряд вздовж краю площадки-тераси, яку займала стоянка. Як і на інших пізньопалеолітичних стоянках, при спорудженні жител були використані великі кістки мамонтів та роги північних оленів. Ці кістки утворювали значні скупчення на місцях зруйнованих жител.

На місці одного з таких жител, наприклад, знаходилося округле в плані скупчення кісток (біля 6 м), по зовнішньому краю якого лежали найбільші з кісток — 15 черепів, тазові та кінцівки. Вони знаходилися близько одна від одної, утворюючи суцільну огорожу, яка мала розрив лише на місці входу до житла. Ближче до центра скупчення залягали менші і плескаті кістки, зокрема лопатки, а в самому його центрі знаходилося значне сплетіння рогів північного оленя.

Розміщення кісток в скупченні дозволило відтворити первісний характер житла. Воно мало вигляд невеликої наземної будівлі типу чуму народів Крайньої Півночі. Його основу (каркас) становили дерев'яні жердини, закріплені похило по краю підлоги своїми нижніми кінцями і зведені верхніми над її серединою. Зовні каркас був вкритий шкурами тварин. Для зміцнення стін і покрівлі житла та його утеплення були використані кістки тварин. Стіни житла зі всіх боків, крім місця, де знаходився вхід до нього, були обставлені черепами, тазовими та іншими великими кістками мамонта. Вище на похилих стінах житла, спираючись на великі кістки нижнього ряду, лежали лопатки, бивні та інші дрібніші кістки мамонта. Ще вище, на самій покрівлі житла, знаходилось сплетіння рогів північного оленя. При зруйнуванні житла всі ці кістки і роги тварин, разом з жердинами каркасу і покрівлею, впали на його підлогу і перекирили її.

Всередині житла знаходилися три невеликі круглі вогнища (діаметром близько 0,7 м). Навколо центра підлоги було вкопано в землю чотири групи кісток мамонта, які служили основою (упорами) для дерев'яних жердин, що підтримували його покрівлю зсередини²³.

На місцях обробки кременю і кістки (виробничих центрів) знаходилися значні скупчення кременів і уламків кісток тварин на різних етапах виготовлення з них різноманітних знарядь і виробів. Вживався місцевий кремій чорного і темно-сірого кольору, який походить з крейдяних відкладів берегів Десни. Більшість кістяних виробів виготовлено з бивнів мамонта.

Серед 113 тисяч кам'яних, переважно крем'яних виробів, зібраних на стоянці, близько 4,5 тисяч різноманітних знарядь — бокових, серединних і кутових різців, кінцевих і бокових, вигнутих і ввігнутих скребків, ріжучих вістрів різних розмірів, кінцевих, бокових і кутових проколов, мікрорізців, рубальних, в тому числі сокировидних, знарядь, великих і середніх ножовидних пластин, серед них є з ретушню по краю, дріб-

²³ И. Г. Шовкопляс. Жилища Мезинской стоянки. — КСИА, вып. 6. К., 1956, стор. 3—12.

них пластинок з затупленим краєм тощо. Важливо відзначити, що окремі спеціалізовані групи крем'яних знарядь, наприклад проколки, мікрорізці, ріжучі вістря і дрібні пластинки з затупленим краєм, знаходилися переважно там, де відбувалася обробка кістки і рогу тварин, зокрема бивнів мамонта, і виготовлення з них різних виробів, в тому

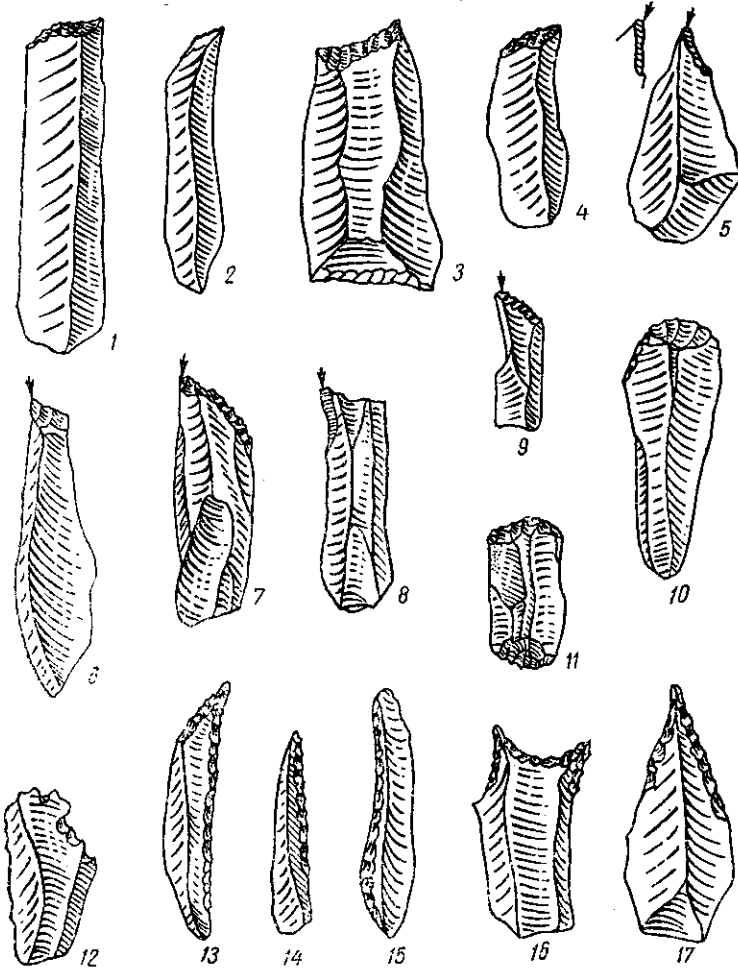

Рис. 2. Крем'яні вироби з пам'яток мізинської культури:
1—3, 5—8, 10, 12—17 — Мізин; 4, 11 — Гінці; 9 — Добранічівка.

числі з гравійованим орнаментом, який виконувався крем'яними інструментами.

Серед виробів з кістки і рогу тварин є наконечники дротиків, клиновидні і молотковидні інструменти, рукоятки крем'яних знарядь, проколки, голки, застіжки та інші.

Світову відомість Мізинській стоянці принесли її твори палеолітичного мистецтва. Це перш за все скульптурні фігурки з бивня мамонта, здебільшого прикрашені заглибленим лінійним (геометричним) орнаментом, в тому числі довершеними меандровими узорами. Більшість з них зображує жінку, що характерно для матріархального родового суспільства пізньопалеолітичної епохи. Геометричним і меандровим орнаментом прикрашені також браслети з пластин бивнів мамонта та їх уламки і заготовки.

Винятковий інтерес мають знахідки в Мізині великих кісток мамонта (лопатки, нижні щелепи, тазова і кінцівка), прикрашених ліній-

ним фарбованим розписом, виконаним червоною вохрою, змішаною з кістковим жиром. Меандровий орнамент і кольоровий розпис на кістках не мають собі рівних в світовому палеолітичному мистецтві.

На стоянці виявлено багато прикрас у вигляді медальйонів, виготовлених з бивнів мамонта, та раковин морських молюсків. Вони мають отвори на одному з кінців і вживалися як підвіски-амулету в складі намиста або нашивалися на одяг і головні убори. Морських раковин в Мізині зібрано понад 800. Вони мають південне — причорноморське та нижньодніпровське походження²⁴. Разом з немісцевим для стоянки янтарем середньодніпровського (з району Києва) чи, можливо, навіть прибалтійського походження раковини морських молюсків свідчать про існування у мешканців стоянки зв'язків з цими віддаленими районами.

Важливе наукове значення має встановлення на Мізинській стоянці двох різночасових горизонтів її культурного шару, розділених стерильним прошарком лесу. Вони свідчать про повторне заселення місця стоянки її стародавніми мешканцями²⁵.

Широко відомою ранньомадленською пам'яткою на Україні є й Кирилівська стоянка в Києві (нижній культурний шар). Її залишки залягають на глибині 20—22 м від сучасної поверхні, що було зумовлено розташуванням стоянки у підніжжя високого стрімкого берега Дніпра. На площі стоянки зустрінуто залишки кількох невеликих наземних жител (типу радомишльських, пушкарівських і мізинських), місця обробки кременю і кістки (виробничі центри), вогнища та скупчення кісток тварин.

Крім характерних для цього часу крем'яних знарядь, в цілому досить незначних за кількістю, найбільш цікавим є уламок бивня мамонта із складним різьбленим зображенням, в якому окремі дослідники вважають можливим виділити зображення голови водоплавного птаха з довгим дзьобом, черепахи, річкових хвиль та інших об'єктів²⁶.

До числа ранньомадленських пам'яток відносяться також Чулатівська I стоянка поблизу м. Новгород-Сіверського²⁷ і Супоневська в околицях м. Брянська²⁸ на Десні, Єлисейовицька²⁹ і Юдинівська³⁰ стоянки на Судості (права притока Десни) в межах Брянської області та Юровицька поблизу Мозиря на Прип'яті в Білорусії³¹. До середини мадленської пори можуть бути віднесені Тимонівська стоянка на Десні в околицях м. Брянська³² та, напевно, недавно виявлена стоянка на Сеймі в м. Курську³³.

²⁴ А. С. Руденко. Морские моллюски из Мезинской стоянки. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 110—113.

²⁵ И. Г. Шовкопляс. Нижний горизонт Мезинской палеолитической стоянки. — КСИА, вып. 8. К., 1959, стор. 92—103.

²⁶ В. В. Хвойка. Каменный век Среднего Приднепровья. — Труды XI АС в Киеве, т. I. М., 1901, стор. 753—754; Ф. К. Вовк. Магдаленське майстерство на Україні. — Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. 46. Львів, 1909, стор. 3—8.

²⁷ Г. Г. Підоплічко. Палеолітична стоянка Чулатів I. — Палеоліт і неоліт України, т. I. К., 1947, стор. 123—148.

²⁸ Г. Г. Шовкопляс. Життя Супоневської палеолітичної стоянки. Археологія, т. V. К., 1951, стор. 127—142; його ж. Кістяні вироби. Супоневської палеолітичної стоянки. — Археологія, т. VI. К., 1952, стор. 81—94.

²⁹ К. М. Поликарпович. Археологические исследования в д. Елисеевичи и др. 1935—1936 гг. — Археологические исследования в РСФСР 1934—1936 гг. М.—Л., 1940, стор. 32—37.

³⁰ К. М. Поликарпович. Археологические исследования в БССР в 1945—1953 гг. — Материалы по археологии БССР, т. I. Минск, 1957, стор. 10—11.

³¹ Дослідження В. Д. Будько (Мінськ. Академія наук БРСР).

³² В. А. Городцов. Исследование Тимоновской палеолитической стоянки в 1932 г. — Вестник АН СССР, № 6. М., 1933, стор. 42—47.

³³ Дослідження П. Й. Борисковського (Ленінград, Академія наук СРСР).

Другою половиною мадленської епохи може бути датована група стоянок лісостепових районів Середнього Придніпров'я — Гінцівська на Полтавщині, Добранічівська на Київщині та Межиріцька на Черкащині. Перша з них, Гінцівська, розташована в гирлі широкої давньої балки, що виходить в долину р. Удай (притока Сули) біля с. Гінці Лубенського району Полтавської області. Її залишки, досліджувані протягом багатьох років (стоянка виявлена ще в 1871 році), залягали на глибині 2—4 м від сучасної поверхні схилу балки і являли собою значні скупчення кісток тварин — переважно великих кісток мамонта, в тому числі черепів, — на місцях довгочасних жител, аналогічних описаним вище мізинським, ям-комор з кістками тварин, заглиблених вогнищ в житлах і поза ними, місць обробки кременю і кістки (виробничих центрів) тощо.

Крем'яний інвентар стоянки відзначається невеликими розмірами знарядь — різців (переважно бокового типу), кінцевих, округлих і подвійних скребків на уламках пластин, проколок та пластинок з ретушю по краю. Кістяні знаряддя представлені наконечниками дротиків, проколками і голками. Зустрінуто багато кісток тварин з різноманітними слідами обробки та уламків бивнів мамонта з орнаментальними нарізками. Культурний шар складається з відокремлених горизонтів, які свідчать про повторність заселення стоянки³⁴.

Добранічівська стоянка на Лівому березі р. Супою (в хуторі Добранічівці Капустинської сільради Яготинського району Київської області) за характером культурних залишків дуже близька до Гінцівської. На ній розкопаний цікавий господарсько-побутовий комплекс, що складався з невеликого наземного житла, стіни якого були обставлені черепами та іншими великими кістками мамонта, заповненої кістками тварин ями-комори, великого заглибленого вогнища поза житлом з обгорілими кістками тварин, кістковим вугіллям і золою та місця обробки кременю і кістки (виробничого центра). На стоянці збереглися залишки кількох подібних комплексів.

Крем'яний інвентар стоянки аналогічний гінцівському — невеликі за розмірами різці бокового типу, кінцеві, округлі і подвійні скребки, проколки та пластинки з затупленим краєм. Кістяні вироби представлені проколками, молотковидним знаряддям з рогу північного оленя і заготовкою для лошила; зустрінуті подовжньо надрізані і навіпіл розщеплені куски бивнів мамонта.

Поряд з кременем для виготовлення знарядь праці на стоянці вживався також гірський кришталь, в тому числі його димчаста різновидність — раухтопаз (моріон), який, очевидно, походить з правого берега Дніпра (район м. Сміли Черкаської області). На стоянці зустрінутий янтар дніпровського походження (з району Києва). Відвідання цих районів мешканцями Добранічівської стоянки відбувалося, напевно, під час мисливських експедицій. Об'єктами полювання для них, як і для мешканців Гінцівської стоянки, були мамонти, північні олені, вовки, ведмеді, пелі та інші тварини того часу³⁵.

Межиріцька стоянка знаходиться на мисовидному виступі межиріччя р. Росі і її притоки Росави в с. Межиріч Канівського району Черкаської області. Розкопані залишки довгочасного житла аналогічні таким же в Мізині і Гінцях і являли собою велике скупчення кісток мамонтів — черепів, нижніх щелеп і кінцівок, якими в свій час була обставлена ззовні будівля житла. В середині житла, на його підлозі, знаходилося невелике округле вогнище, заповнене кістковим вугіллям і золою. Крем'яний і кістяний інвентар в цілому аналогічний до гінців-

³⁴ І. Ф. Левицький. Гонцівська палеолітична стоянка. — Палеоліт і неоліт України, т. І. К., 1947, стор. 197—247.

³⁵ І. Г. Шовкопляс. Добранічевская палеолитическая стоянка. — КСИИМК, вып. 59. М., 1955, стор. 32—45.

ського і добранічівського. Поза житлом розташовані вогнище і місце обробки кременю. Знайдено значну кількість кусків янтарю³⁶.

До цієї групи пам'яток відносяться також стоянки Чулатів II³⁷ і Бугорок³⁸ на Десні поблизу Новгород-Сіверського на Чернігівщині та Довгинецька³⁹ і Клинецька⁴⁰ на р. Норинь поблизу м. Овруча на Житомирщині.

Кінець мадленської пори і всієї пізньопалеолітичної епохи в Середньо-Дніпровському басейні представлений Фастівською стоянкою (в м. Фастів Київської області). На відміну від попередніх, вона не мала вже залишків довгочасних жител та інших значних господарсько-побутових комплексів і становила собою короткочасне, напевно сезонне, стійбище мисливців на мамонтів, що водилися в широкій долині р. Унави (приток р. Ірпіня). На площі стоянки виявлені залишки вогнищ у вигляді скупчень перегорілих і обпалених кісток мамонта та місць обробки кременю поряд з ними.

Крем'яні знаряддя досить малочисленні — невеликі різці, округлі і подвійні скребки та пластинки з затупленим краєм, близькі до гінцівських і добранічівських⁴¹.

Співставлення залишків матеріальної культури стоянок мадленської пори в Середньо-Дніпровському басейні переконливо демонструє значну близькість і виразу спільність їх поміж собою.

Так, наприклад, Мізинська, Кирилівська, Єлисейовицька, Супоневська, Юдинівська, Гінцівська, Добранічівська, Межиріцька, Чулатівська II і Довгинецька стоянки мають дуже близькі і навіть ідентичні залишки невеликих наземних жител, споруджених з застосуванням великих кісток мамонтів, зокрема черепів, нижніх щелеп, кінцівок і лопаток; на Мізинській, Чулатівській I і II, Гінцівській, Добранічівській, Межиріцькій, Фастівській та деяких інших стоянках зустрінуті виразні залишки виробничих центрів — місця обробки кременю й кістки тварин; Мізинська, Супоневська, Єлисейовицька, Чулатівська I, Гінцівська, Добранічівська, Межиріцька стоянки мають однакові форми основних виробів з кісток і рогів тварин — молоткоподібні і клиноподібні інструменти, наконечники дротиків, проколки, голки тощо; Мізинська, Супоневська, Єлисейовицька, Юровицька, Юдинівська, Кирилівська, Гінцівська, Межиріцька стоянки мають багато спільного і навіть ідентичного в характері стилізованих геометричних зображень на виробках з кістки і рогу тварин та їх уламках, а Мізинська і Супоневська — й меандрові узорі на них; Мізинська, Супоневська, Єлисейовицька, Тимонівська, Добранічівська і Межиріцька стоянки мають в різній мірі стилізовані і схематизовані антропоморфні статуетки.

Більш ранні з цих стоянок — Мізинська, Єлисейовицька, Супоневська, Чулатівська I, Юровицька, Кирилівська, Юдинівська, з одного боку, і більш пізні — Тимонівська, Гінцівська, Добранічівська, Межиріцька, Бугорок, Чулатівська II і Фастівська — з другого, мають дуже близькі і навіть ідентичні крем'яні знаряддя. Певні ж відмінності між цими групами стоянок мають не історико-культурний, а тільки хронологічний характер в межах розвитку культури одного й того ж населення мадленської пори пізнього палеоліту. Так, наприклад, крем'яний інвен-

³⁶ Дослідження І. Г. Підоплічка 1966 р. (Київ, Інститут зоології АН УРСР).

³⁷ М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Рабочий ров (Чулатов II). — Ученые записки МГУ, вып. 158. М., 1952, стор. 101—132.

³⁸ М. Д. Гвоздовер. Палеолитическая стоянка Бугорок. — КСИИМК, вып. XV. М.—Л., 1947, стор. 92—97.

³⁹ І. Ф. Левицький. Довгинецька палеолітична стація. — Антропология, III. К., 1930, стор. 143—160.

⁴⁰ В. А. Месяц. Следы новой позднпалеолитической стоянки в окрестностях Овруча. — КСИИМК, вып. 7. К., 1957, стор. 3—4.

⁴¹ І. Г. Шовкопляс. Фастовская позднпалеолитическая стоянка. — КСИИМК, вып. 65. М., 1956, стор. 68—73.

тар другої групи цих стоянок демонструє дальший спадкоємний розвиток інвентаря першої групи стоянок, який йшов по шляху зменшення розмірів знарядь переважно одних і тих же типів і форм. Важливо відзначити при цьому, що в крем'яних комплексах всіх стоянок — від Мізинської до Фастівської — зустрічаються специфічні інструменти — ріжучі вістря, характерні для всіх пізньопалеолітичних пам'яток Середньо-Дніпровського басейну.

Всі ці спільні, а інколи навіть цілком ідентичні риси матеріальної культури названих стоянок зближують їх поміж собою і об'єднують

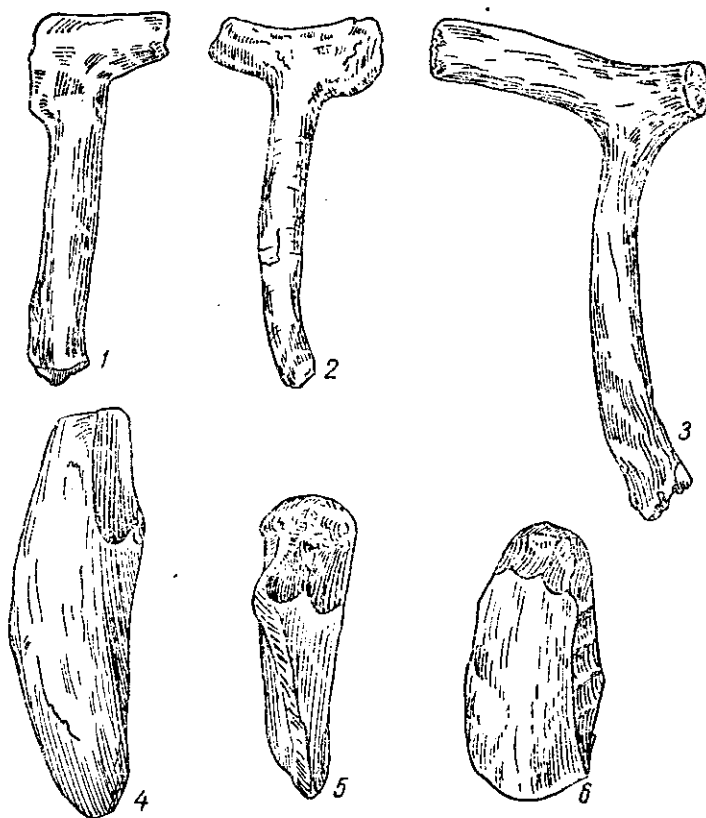

Рис.3. Молоткоподібні та клиноподібні знаряддя з пам'яток Середньо-Дніпровського басейну (1—6 — Мізин).

в окрему специфічну групу пам'яток, яка демонструє собою локальний варіант розвитку культури населення мадленської пори в Східній Європі. За найбільш яскравою пам'яткою серед них — Мізинською стоянкою на Десні — цей локальний варіант в розвитку пізньопалеолітичного населення може бути названий мізинською культурою.

Ті ж самі риси спільності пам'яток мізинської культури одночасно відрізняють їх від груп пам'яток мадленської пори інших територій, наприклад, Середнього Придністров'я⁴², степових районів Північного Причорномор'я і Приазов'я⁴³, Середнього Дону⁴⁴, Чехословаччини⁴⁵ тощо.

⁴² А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 5—214.

⁴³ П. И. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. — САИ, вып. А 1—5. М., 1964.

⁴⁴ А. Н. Рогачев. Многослойные стоянки Костенковско-Боршевского района на Дону и проблема развития культуры в эпоху верхнего палеолита на Русской равнине. — МИА, № 59. М.—Л., 1957, стор. 9—134.

⁴⁵ K. Valoch. Magdalénien na Moravě. — Anthropos. C. 12 (N 54). Brno, 1960.

Разом з тим стоянки мізинської культури мають багато спільного з більш ранніми пам'ятками Середньо-Дніпровського басейну — Погоном, Новгородом-Сіверською, Ключівською, Пушкарівською і Радомишльською стоянками. Ця спільність знаходить свій вираз у значній близькості і навіть частковій ідентичності їх житлових і господарсько-побутових комплексів, спадкоємності найбільш характерних форм крем'яного інвентаря тощо.

Такі спільні ознаки і особливості, що зближують і, напевно, генетично зв'язують поміж собою всі пізньопалеолітичні стоянки Середньо-Дніпровського басейну, дозволяють розглядати цей район Східної Європи не тільки як один із звичайних районів зосередження пізньопалеолітичних пам'яток, але й вбачати в ньому одну з пізньопалеолітичних етнокультурних областей, населену найдавнішими етнічно спорідненими родовими колективами.

Оскільки ж ці стоянки були безперечно різночасовими, можна вважати, що такі споріднені групи людей населяли цю обширну територію на протязі досить тривалого часу пізньопалеолітичної епохи. Протягом цього ж часу невеликі групи могли переселятися з місця на місце в межах цієї території, а також проникати на сусідні території і навіть в інші пізньопалеолітичні етнокультурні області.

Саме цим, напевно, можуть бути пояснені факти існування стоянок ранньомадленського часу на Середньому Дону (Костьонки II та Костьонки XI — Аносівка II, верхній шар) і на Сеймі (в м. Курську), які за типом жител, господарських і побутових комплексів, формами крем'яних і кістяних виробів, схематизованою і стилізованою скульптурою дуже близькі до Мізинської, Елисейовицької, Кирилівської та інших ранньомадленських стоянок Середньо-Дніпровського басейну і в той же час істотно відмінні від решти стоянок на Дону і Сеймі⁴⁶.

Ці стоянки, слід думати, були залишені там групами пізньопалеолітичного населення, які в процесі розселення проникли з Середньо-Дніпровського басейну.

Численна група пізньопалеолітичних пам'яток знаходиться і в Прикарпатській області України—в Середньому Придністров'ї та на Пруті. Вони відносяться до всіх етапів пізньопалеолітичної епохи і виявляють виразні риси спадкоємного розвитку від самих ранніх до найпізніших. Важливе значення для встановлення останнього має вивчення багатошарових стоянок цього району.

Особливо важлива серед них стоянка Молодове V, розміщена на правому березі долини Дністра в с. Молодове Кельменецького району Чернівецької області. Саме її культурні залишки, що послідовно залягали у вигляді цілого ряду горизонтів, відокремлених один від одного стерильними прошарками лесу, разом з багатьма іншими різночасовими пізньопалеолітичними пам'ятками Середнього Придністров'я і Пруту відтворюють досить виразну картину послідовного розвитку культури стародавнього населення Прикарпаття в пізньопалеолітичну епоху⁴⁷.

Як відомо, кілька нижніх горизонтів і культурних залишків відносяться до кінця мустьєрської пори раннього палеоліту⁴⁸. Разом з іншими пізньомустьєрськими пам'ятками, зокрема нижнім культурним шаром стоянки Молодово I, вони вказують на ту історичну основу, на якій виникла і розвинулась культура пізньопалеолітичної епохи цієї територіальної області.

Пізньопалеолітичні залишки стоянки залягали у вигляді дванад-

⁴⁶ П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту бассейна Дона. — МИА, № 121. М.—Л., 1963; А. Н. Рогачев. Об аносовско-мезинском типе палеолитических жилищ на Русской равнине. — КСИА, вып. 92. М., 1962, стор. 12—17.

⁴⁷ О. П. Черныш. Палеолитическая стоянка Молодове V. К., 1961.

⁴⁸ А. П. Черныш. Ранний и средний палеолит Поднестровья. — Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XXV. М., 1965, стор. 28—103.

цяти відособлених горизонтів. Вони поділяються на два культурних шари, які належать до ранньої і пізньої пори пізньопалеолітичної епохи — оріньяко-солотрейської і мадленської.

Більш ранній культурний шар складається з п'яти горизонтів. Самий нижній з них представлений незначною кількістю досить примітивних пізньопалеолітичних крем'яних виробів — масивними нуклеусами призматичної форми, сколотими з них товстими пластинами і відщепами, в тому числі зі слідами вживання в роботі і ретушню на їх краях, масивним різцем тощо. За характером заготовок для виробів знахідки з цього горизонту близькі до мустьєрських, а самих виробів — до ранніх пам'яток так званого оріньякського типу. Близькими до них є матеріали першого шару стоянки Бабин I, що знаходиться біля с. Бабин Кельменецького району Чернівецької області⁴⁹.

Наступні чотири горизонти культурних залишків є продовженням розвитку пізньопалеолітичної культури того ж оріньякського типу і відображають послідовні епохи цього розвитку в Прикарпатті. В давніших з цих горизонтів зустрічаються переважно крем'яні вироби, а в пізніших є також і значна кількість виробів з кістки та рогу тварин.

Так, наприклад, крем'яний інвентар другого і третього (від низу) пізньопалеолітичних горизонтів представлений великими за розмірами призматичними нуклеусами, масивними пластинками і відщепами та виготовленими на останніх різноманітними знаряддями. Найбільш виразними серед останніх є досить численні вістря — наконечники дротиків. Вони виготовлені переважно на самих великих масивних пластинках шляхом загострення ретушню верхніх (протилежних до ударного бугорка), а інколи й нижніх кінцівок. Далі ідуть високі скребки на масивних, часом довгих пластинах і нуклеусовидних уламках кременю, інколи подвійні; грубі, часто багатofасеткові різці, переважно середнього типу, та значна кількість дрібних пластинок з затупленим краєм. Більшість великих пластин із знаряддями на них, як і ножовидні пластини без знарядь, по краю оброблені ретушню і самі собою становлять досить виразну групу специфічних знарядь — ножів. Зустрічаються комбіновані знаряддя — різці-скребки. Знахідки в нижньому з цих двох горизонтів, як і в нижньому шарі стоянки Вороновиця I, по одному крем'яному інструменту, двобічно оброблених плескатою ретушню, близьких до солотрейських виробів, не змінює виразного оріньякського типу їх крем'яного інвентаря в цілому.

Найближчими пам'ятками Середнього Придністров'я до другого і третього горизонтів стоянки Молодове V є стоянки Бабин I, нижній шар стоянки Вороновиця I, а також стоянки Городинця I, Корман V, Китайгород I і II, Незвисько I та деякі інші. Близькими до них є й ряд стоянок Центральної Європи в районі Карпат, зокрема, Мамонтова печера в Польщі, Моравани—Довга, Івановці і Дирява Скеля (нижній шар) в Чехословаччині, Янковичева печера в Угорщині та інші⁵⁰.

Крем'яний інвентар стратиграфічно вищих і пізніших четвертого і п'ятого горизонтів більш раннього культурного шару стоянки Молодове V є дальшим розвитком крем'яного інвентаря підстилаючих їх нижніх горизонтів — другого і третього. Поряд із значно удосконаленими старими формами знарядь появляються й деякі нові. Добре представлені вироби з кістки та рогу тварин.

Особливо багатий на культурні залишки верхній, п'ятий, горизонт. Як і в попередніх, в ньому виявлені залишки кількох вогнищ, уламки кісток тварин, крем'яні вироби. Скупчення цих залишок здебільшого заповнювали невеликі заглибини в давній поверхні місця стоянки, в центрі яких знаходилися залишки вогнищ. Вони дали можливість до-

⁴⁹ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 193.

⁵⁰ Там же, стор. 118, 193; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 32.

сліднику вважати цей горизонт стоянки невеликим пізньопалеолітичним поселенням, що складалося з розміщених на близькій відстані одне від одного невеликих жител, залишками яких і були саме такі невеликі заглибини — скупчення з вогнищами в центрі⁵¹.

Крем'яні вироби з цього горизонту надзвичайно чисельні. Всього їх біля 41,5 тисяч екземплярів, в тому числі біля 2 тисяч знарядь. Най-

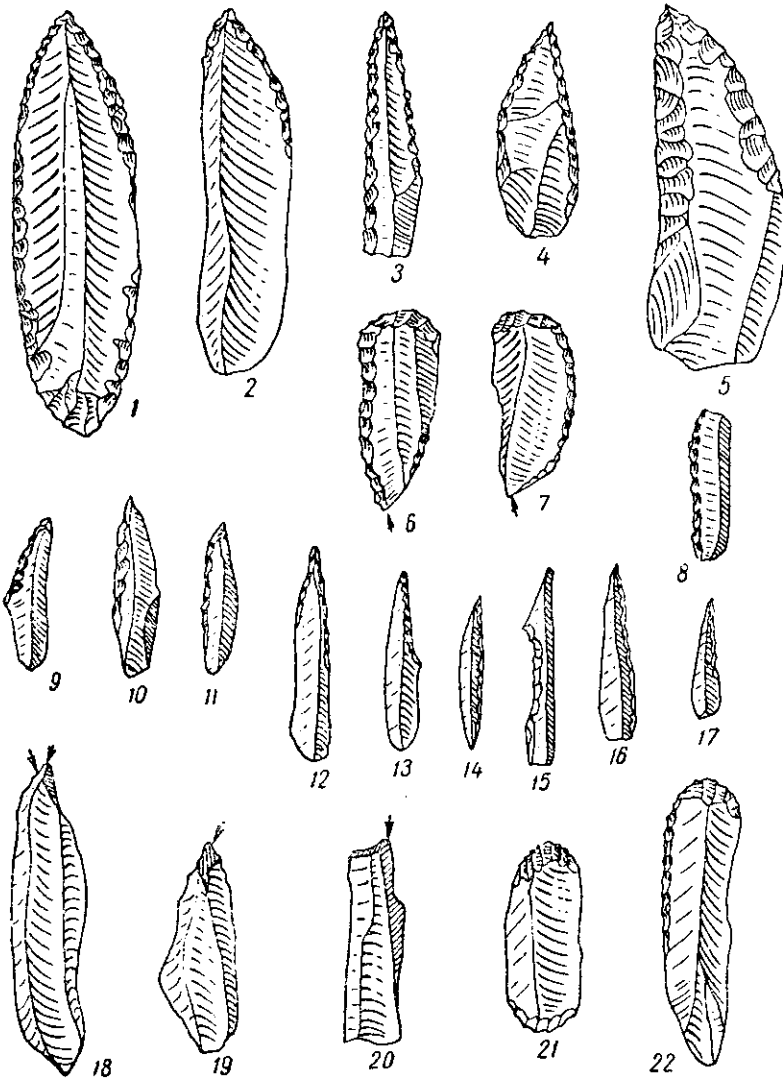

Рис. 4. Крем'яні вироби з пам'яток ранньомолодовської культури:
1—3, 6—7, 12—13, 15, 17—22 — Молодове V; 4 — Вороновиця I; 5, 8 — Бабин VI;
9—11 — Корман II; 14, 16 — Бабин I.

більш виразну групу серед них становлять вістря різних типів. Вістря оріньякського типу мають характер великих масивних ножовидних пластин з загостреними ретушю верхніми кінцями (рідше нижніми) і в різній мірі обробленими ретушю краями (від невеликих ділянок до суцільно оброблених). Вістря невеликих розмірів, так звані граветтійські, виготовлені на тонких ножовидних пластинках і мають добре загострені за допомогою ретуші верхні кінці.

⁵¹ О. П. Черниш. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 54.

Найбільш чисельну групу становлять різці, переважно серединні на масивних пластинах, значно менше бокових і зовсім мало куткових. Багато серединних різців багатофасеткових — виготовлених зняттям кількох різцевих сколів. Досить помітну групу становлять скребки на масивних пластинках, нерідко досить довгих. Зустрічаються подвійні скребки, а також різці-скребки на протилежних кінцях пластин. Немало є високих скребків на нуклеусовидних уламках кременю.

Значну групу крем'яних виробів становлять невеликі інструменти — пластинки з затупленим краєм та дрібні вістря. Багато є й простих знарядь — ножовидних пластин з ретушованими краями.

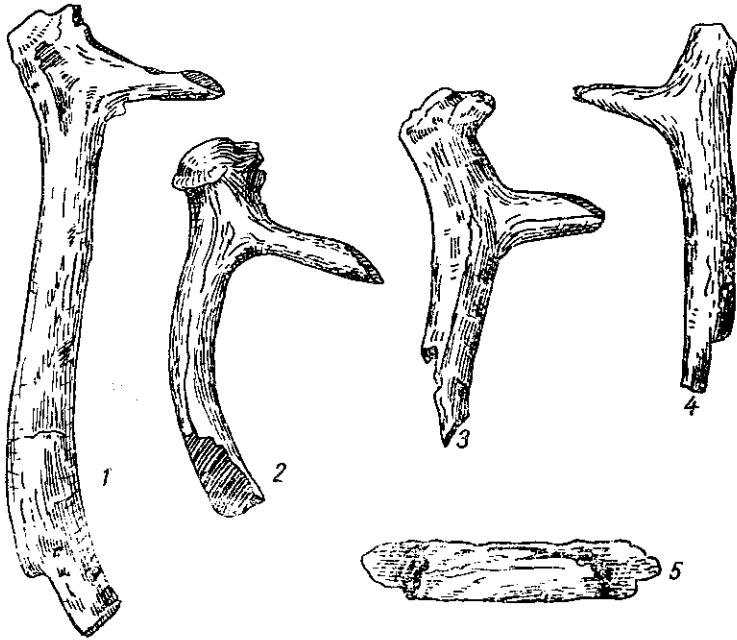

Рис. 5. Молоткоподібні (кайлоподібні) знаряддя і подовжня рукоятка з пам'яток ранньомолодовської культури (1—5 — Молодове V).

Великій кількості різців та скребків відповідає й значне число виробів з кістки і рогу тварин. Головнішими серед них є специфічна подовжня рукоятка складного різального знаряддя з ребра мамонта з пазом для закріплення крем'яних пластин — вкладишів; шість випрямлювачів дротиків («жезлів начальників») з рогів північних оленів, в тому числі один з рельєфним зображенням людини на поверхні; кайлоподібні знаряддя з колінчастими рукоятками з рогів благородних оленів, наконечники списів і дротиків з бивнів мамонта та рогів оленів, лошिला з розколотих ребер мамонта тощо. Багато уламків кісток і рогів тварин мають різноманітні сліди обробки на поверхні.

За характером крем'яного інвентаря четвертий і п'ятий горизонти стоянки Молодове V мають значну близькість, а в ряді випадків і надзвичайну подібність до багатьох стоянок Прикарпаття, таких, зокрема, як Бабин I (другий шар), Бабин IV, Қорман II, Қорман IV (нижній шар), Розполинці I і II, Колачківці II, Незвисько IV і Рашків II в Середньому Придністров'ї та Замостя I і Стинка-Ріпичені (третій і п'ятий шари) на Пруті. Крем'яні вироби з цих горизонтів — невеликі вістря так званого граветтійського типу і особливо специфічні вироби з кістки та рогу тварин, такі як кайлоподібні знаряддя і подовжні рукоятки, — мають виразну близькість до так званих граветтійських пам'яток Цент-

ральної Європи — Чехословаччини і Австрії (Пшедмост, Павлов, Петржковиці, Дольні Вестоніце, Віллендорф та інші) ⁵².

Демонструючи виразну послідовну спадкоємність крем'яного інвентаря, нижні пізньопалеолітичні горизонти стоянки Молодове V разом з відповідними до них іншими стоянками Середнього Дністра і Прута відображають собою розвиток місцевої (локальної) культури населення ранньої (оріньяко-солютрейської) пори пізньопалеолітичної епохи в Північно-Східному Прикарпатті. За стоянкою Молодове V її можна назвати ранньомолодовською культурою.

Проявляючи значну близькість до пам'яток оріньяко-солютрейського часу Центральної Європи, стоянки ранньомолодовської культури разом з тим за рядом характерних ознак (крем'яні знаряддя, кістяні вироби тощо) істотно відрізняються від пам'яток оріньяко-солютрейського часу інших районів Східної Європи, таких, наприклад, як Середньо-Дніпровський басейн і Середній Дон.

Вище над описаними, на стоянці Молодове V залягає ще сім відокремлених горизонтів пізнішого культурного шару, які також свідчать про послідовне заселення її місця різночасовими родовими групами людей в кінці пізньопалеолітичної епохи.

Хоч між п'ятим горизонтом, який знаменує собою кінець розвитку ранньомолодовської культури, і наступним, шостим, що належить уже до мадленської пори пізнього палеоліту, існує деякий хронологічний розрив, генетичний зв'язок між ними, а отже, і спадкоємність розвитку місцевого варіанта культури пізнього палеоліту в цьому районі простежується досить виразно. Цей розрив, напевно, буде з часом заповнений ще невідомими стоянками.

Культурні залишки шостого горизонту є одними з найбагатших на стоянці. Вони представлені значною кількістю крем'яних і кістяних виробів, дуже близьких до більш раннього, п'ятого, горизонту. Це бокові і серединні різці, кінцеві скребки, в тому числі на довгих пластинках, і окремі невеликі вістря граветійського типу, масивні проколки, пластинки з затупленим краєм тощо. Вони відрізняються лише деяким зменшенням розмірів знарядь тих же типів і форм. Близькість і спадкоємність культурних залишків цих горизонтів підтверджується складом їх кістяних виробів, зокрема наявністю характерних тільки для них подовжніх рукояток з ребер мамонта з пазами для великих крем'яних пластин та кайлоподібних знарядь з колінчастими рукоятками, виготовленими з рогів оленя.

За складом і специфікою крем'яних знарядь (різці, скребки, вістря тощо) шостий горизонт стоянки Молодове V дуже близький до таких же комплексів середньодністровських стоянок, як Студениця I (Біла гора), Колачківці I, Непорогове IV і V, Волошкове II, Калюс та деякі інші, які більшістю дослідників відносяться до раннього етапу мадленської пори. Аналогічним до цього горизонту є також сьомий горизонт багатозарової стоянки Стинка-Ріпічені на Пруті ⁵³.

Наступні чотири горизонти (сьомий — десятий) культурного шару стоянки Молодове V є залишками поселень пізніших етапів мадленської пори. Їх крем'яний і кістяний інвентар свідчить про послідовний спадкоємний генетичний розвиток місцевої культури Прикарпаття в кінці пізньопалеолітичної епохи. В них виявлено значну кількість різноманітних культурних залишків, насамперед знарядь з крем'яного та виробів з кістки і рогу тварин. Серед крем'яних знарядь спостерігається процес дальшого зменшення їх розмірів. Серед різців збільшується кількість бокових, а серед скребоків появляються округлі і навіть подвійні форми.

⁵² А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 177, 193; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 44, 73—74.

⁵³ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 177, 192; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 86.

В усіх цих горизонтах виразну групу становлять невеликі пластинки з затупленим краєм, в тому числі дрібні вістря з загостреними кінцями.

Досить цікаві вироби з кістки та рогу — веретеноподібні наконечники дротиків, мотикоподібні знаряддя, проколки, флейти з рогів оленя,

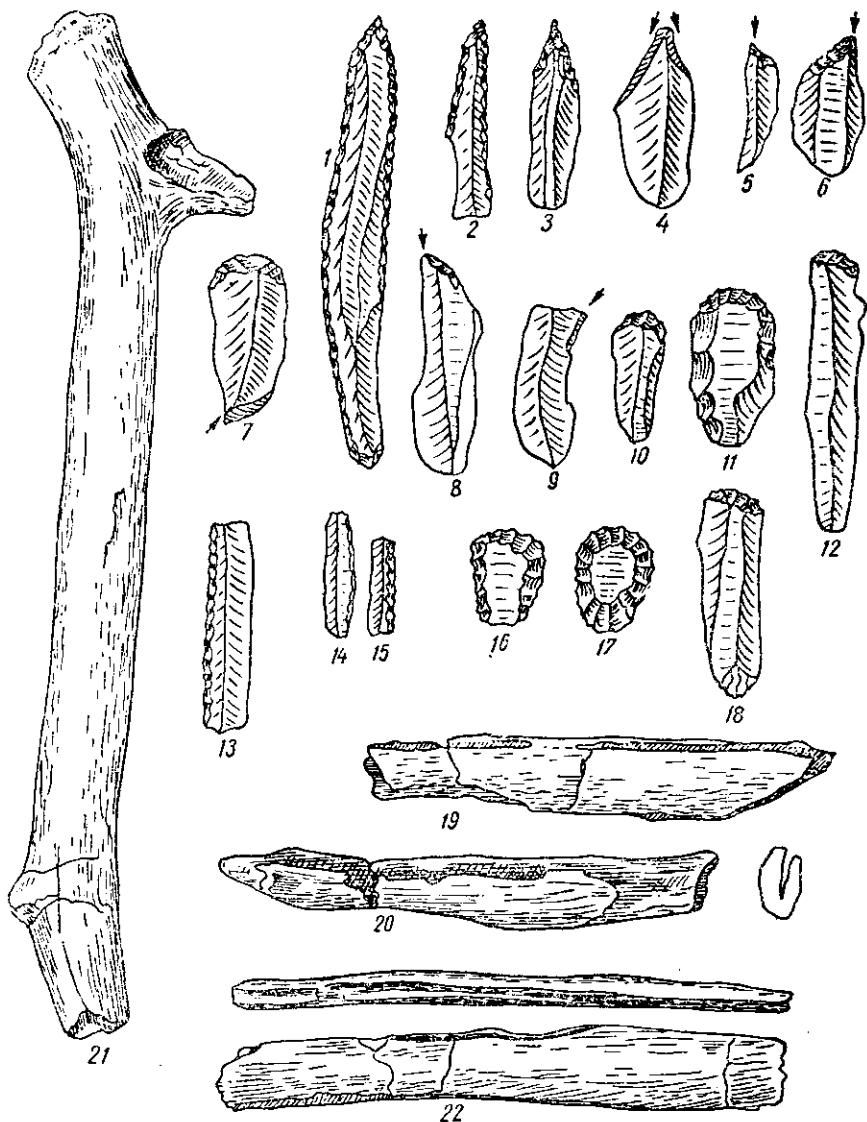

Рис. 6. Крем'яні та кістяні знаряддя з пам'яток пізньомолодовської культури (1—22 — Молодове V).

подовжні рукоятки з пазами для крем'яних пластин, різноманітні кістки та їх уламки зі слідами обробки тощо.

В верхніх горизонтах виявлені залишки наземних наметоподібних жител, при спорудженні яких були широко використані роги північних оленів. Подібні житла виявлені і в верхньому шарі стоянки Вороновиця I⁵⁴.

Кожному з пізніших горизонтів стоянки Молодове V відповідає певна група близьких пізньопалеолітичних пам'яток Середнього При-

⁵⁴ А. П. Черныш. Палеолитическая стоянка Вороновица I. — КСИИМК, вып. 63. М., 1956, стор. 40—47.

дністров'я. Серед них, зокрема, такі стоянки, як Стара Ушиця, Студениця II, Корман I і II, Ломачинці I і II, Оселівка, Дарабани II, Сокіл I, Вороновиця I — верхній шар, Бабин I — третій шар, Молодове I та інші⁵⁵.

Близькі до попередніх і два найпізніші горизонти верхнього культурного шару стоянки Молодове V (одинадцятий і дванадцятий), хоч за знахідкою в нижньому з них двобічного гарпуна з рога оленя віднесені дослідником до мезолітичної епохи⁵⁶. За характером переважної більшості крем'яних і кістяних виробів ці горизонти можуть бути віднесені до пам'яток самого кінця мадленської пори пізнього палеоліту.

Всі одночасові пам'ятки мадленської пори Середнього Придністров'я і Пруту, відповідні за часом пізнішим горизонтам стоянки Молодове V (від шостого до дванадцятого), проявляють виразну єдність, а різночасові — послідовну генетичну спадкоємність поміж собою. Все це об'єднує їх в єдину групу пам'яток, яка відображає розвиток місцевого (локального) варіанта культури мадленської пори пізньопалеолітичної епохи в Північно-Східному Прикарпатті. Цей її варіант може бути названий пізньомолодовською культурою.

Пам'ятки пізньомолодовської культури, як і більш ранні пам'ятки цього ж району, помітно відрізняються від одночасових до них пам'яток інших районів Східної Європи, зокрема Середньо-Дніпровського басейну⁵⁷.

Разом з тим названі вище прикарпатські пам'ятки мадленської пори мають близькість і навіть спільність з одночасовими до них пам'ятками Центральної Європи, зокрема Чехословаччини, Угорщини та Австрії (Пекарна, Адлерова печера, Нова Дратенічка, Сагвар, Гуденос та інші)⁵⁸.

Враховуючи генетичний зв'язок і послідовну спадкоємність пам'яток ранньо- і пізньомолодовської культур Північно-Східного Прикарпаття, а також їх відмінність від інших груп пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи, можна вважати, що територія Придністров'я і Попруття складала окрему територіальну область розвитку культури пізнього палеоліту — Прикарпатську етнокультурну область, подібну, наприклад, до згадуваної вище Середньо-Дніпровської. Найвність же досить помітної спільності пам'яток Середнього Дністра і Пруту до багатьох одночасових їм пам'яток Центральної Європи дає підставу висловити припущення, що всі ці пам'ятки, можливо, входили в свій час до однієї обширної Карпатської, чи, може, навіть Центрально-Європейської області розвитку пізньопалеолітичної культури, що склалася в цілому на так званій оріньякській основі, — Карпатської (Центрально-Європейської) етнокультурної області.

При певній загальній спільності цього розвитку в такій величезній області він, безперечно, мав і свої місцеві особливості в районах Придністров'я та Попруття, які й знайшли відображення в пам'ятках молоддовських культур Північно-Східного Прикарпаття.

Досить цікаву, хоч ще й дуже мало вивчену, групу становлять пізньопалеолітичні пам'ятки Західної Волині (Ровенська і Тернопільська області), представлені рядом стоянок поблизу м. Дубно на Ровенщині. Краще за інші відома група стоянок в околицях с. Липа, виявлена в 30-х роках. Розвідки і розкопки на деяких з них здійснені і в післявоєнні роки⁵⁹.

⁵⁵ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 176—177, 192; його ж. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 94, 104, 119, 130.

⁵⁶ О. П. Черныш. Палеолітична стоянка Молодове V, стор. 142, 154.

⁵⁷ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка, стор. 299—301.

⁵⁸ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 192.

⁵⁹ М. Я. Рудинський. Дубно-Кременецька палеолітична експедиція. — АП, т. IV. К., 1962; М. И. Островский, Г. П. Григорьев. Липская культура. — СА, М., 1966, № 4.

Для крем'яних знарядь з цих стоянок характерні оригінальні рубальні інструменти у вигляді сокироподібних знарядь з однією і двобічною підтислою леза і однієї грані (довжиною до 7—9 см) та масивних високих скребків нуклеусів. Такі інструменти не зустрічаються зовсім в уже досить добре вивчених пам'ятках Середньо-Дніпровського басейну, Північно-Східного Прикарпаття, Польщі й Чехословаччини. Це дозволяє висловити припущення про можливість виділення західно-

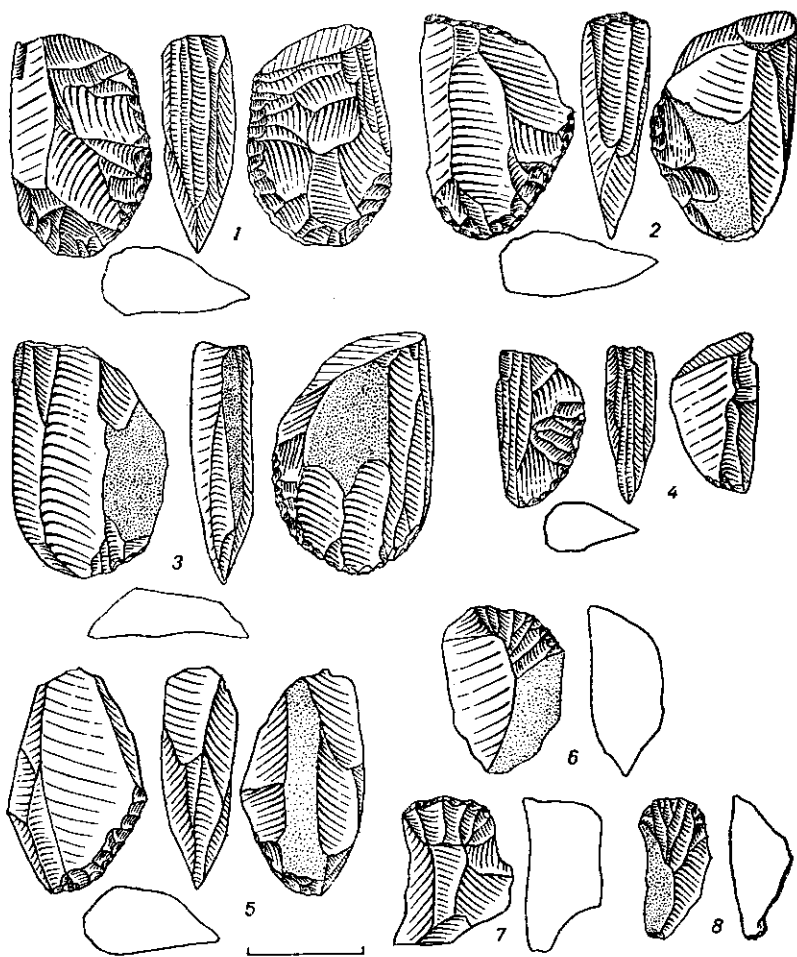

Рис. 7. Крем'яні вироби з пам'яток липського типу (1—8 — Липа).

волинської групи стоянок в окрему групу пізньопалеолітичних пам'яток, а саму Західну Волинь розглядати як окрему територіальну область розвитку культури населення пізньопалеолітичної епохи. Можна сподіватися, що майбутні дослідження подібних пам'яток дадуть можливість більш повно охарактеризувати специфічні риси розвитку культури її пізньопалеолітичного населення. Не виключена можливість віднесення до цієї групи пам'яток також групи стоянок в с. Городок поблизу м. Ровно, давно відомих, але ще дуже мало вивчених⁶⁰.

Окреме місце серед пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи займають стоянки степової зони Північного Причорномор'я, краще вив-

⁶⁰ П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 145—147.

ченими серед яких є Амвросіївська стоянка в Приазов'ї та Велика Аккаржа (Великодолинська) поблизу Одеси.

Амвросіївська стоянка знаходиться на схилі давньої балки, що впадає в долину р. Кринки поблизу м. Амвросіївки Донецької області. На площі стоянки були виявлені кістки зубрів, залишки вогнищ з кістковим вугіллям і золюю, крем'яні і кістяні вироби. Цікаве велике скупчення кісток зубрів (понад 1000 особин), площею близько 30×6 м і товщиною біля 1 м. Воно заповнювало давній ярк і було залишком масового облавного полювання на цих тварин. Багато груп кісток зубрів зберігали в скупченні анатомічний порядок (були майже цілі скелети).

Крем'яні вироби стоянки представлені призматичними нуклеусами і поживидними пластинами, різцями і скребками. Особливо багато

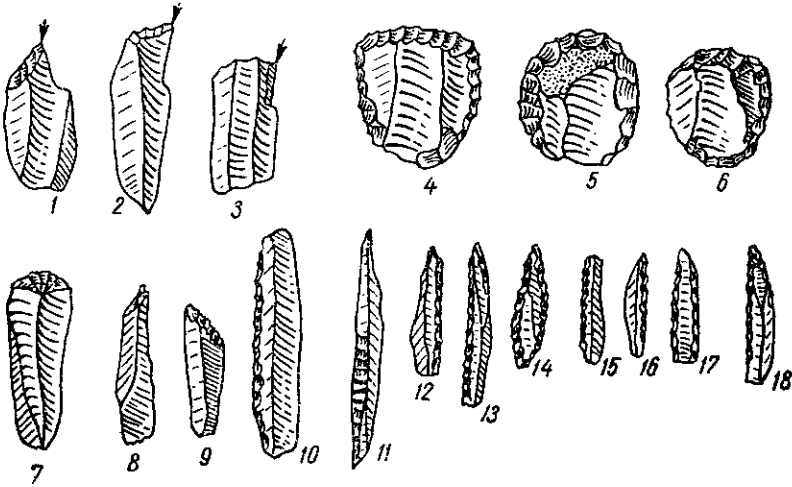

Рис. 8. Крем'яні вироби з пам'яток степової зони.

(1—5, 9, 10, 15, 16 — стоянки Дніпровського Надпоріжжя; 6—8, 14 — Велика Аккаржа; 11—13, 17, 18 — Амвросіївка).

дрібних пластинок з затупленим краєм і мініатюрних (в тому числі голчастих) вістер, в яких ряд дослідників вбачає вкладиші в кістяні оправи складних інструментів-наконечників, списів, дротиків і найдавніших гарпунів.

Серед кістяних виробів цікаві великі веретеноподібні наконечники списів (довжиною до 20 см) — основних мисливських знарядь мешканців стоянки. В деяких з них є подовжні пази (жолобки) з одного боку (в одному випадку — з двох боків). На стоянці знайдені також підвіски-амулету з каменю, кістки та морських раковин⁶¹.

Для крем'яного інвентаря стоянки Велика Аккаржа також характерне переважання дрібних пластинок із затупленим краєм, в тому числі голчастих вістер⁶². В дечому близькими до них є стоянки Кам'яна Балка I і II на Нижньому Дону, поблизу м. Ростова⁶³.

Дрібні кам'яні пластинки і вістря з степових стоянок, поряд з іншими матеріалами, дозволили П. Й. Борисковському висловити думку про можливість об'єднання їх в одну групу пам'яток, що належали

⁶¹ П. Й. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 329—362.

⁶² П. Й. Борисковский. Палеолитическая стоянка под Одессой. — КСИИ, вып. 86. М., 1961, стор. 28—35.

⁶³ М. Д. Гвоздовер. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона. — В кн.: П. Й. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья, стор. 37—41.

в свій час мисливцям за степовими тваринами — зубрами⁶⁴. За цими даними названі стоянки Північного Причорномор'я мають певну подібність до так званих капсійських пам'яток середземноморської пізньопалеолітичної етнокультурної зони (провінції), зокрема до пізньопалеолітичних стоянок Закавказзя та Передньої Азії. Останнє дало підставу П. П. Єфименку вважати, що ці стоянки були залишені населенням, яке проникло в Північне Причорномор'я з названих вище районів⁶⁵.

В той же самий час частина крем'яних виробів цих стоянок відрізняється від пам'яток середземноморської пізньопалеолітичної зони. В такому ж співвідношенні степові стоянки перебувають і з північними пам'ятками прильодовикової зони.

Виходячи з цього, є підстави припускати, що степова зона Північного Причорномор'я становила в свій час своєрідну проміжну область розвитку пізньопалеолітичної культури між європейською прильодовиковою і середземноморською пізньопалеолітичними зонами⁶⁶.

Напевно, до числа пам'яток цієї області слід віднести також групу стоянок Дніпровського Надпоріжжя — Осокорівку, Дубову балку, Кайстрову балку, Ямбург (Дніпровське), Майорку та ін. Переважна частина з них має по кілька горизонтів культурних залишків, причому крем'яні вироби нижніх горизонтів подібні до виробів з прильодовикових (пізньомадленських) стоянок, а верхні — до степових⁶⁷.

Саме з останніми мають багато спільного й крем'яні вироби з унікальних могильників Дніпровського Надпоріжжя, недавно досліджених поблизу сіл Волоського і Василівки на південь від Дніпропетровська⁶⁸. Їх також необхідно віднести до пам'яток степової області.

Близькою до стоянок Дніпровського Надпоріжжя є й Володимирівська стоянка на Кіровоградщині, культурні залишки якої також залягають у вигляді кількох горизонтів⁶⁹.

Вірогідніше всього, до групи пам'яток степової зони належить і поодинокі серед інших пізньопалеолітичних пам'яток Середньо-Дніпровського басейну за характером крем'яного інвентаря Журавська стоянка на р. Удай поблизу м. Прилуки на Чернігівщині, досить добре в свій час розкопана, але ще дуже мало вивчена і до цього часу навіть належним чином не визначена⁷⁰.

Особливе місце серед пізньопалеолітичних пам'яток території України займає стоянка Сюрень I в гірському Криму. Вона знаходиться в скелястому навісі правого берега долини р. Бельбек біля с. Танкове (колишне Бьюк-Сюрень) неподалеку від м. Бахчисарая.

⁶⁴ П. И. Борисковский. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. — VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук (Москва, август 1964 г.). Доклад. М., 1964.

⁶⁵ П. П. Ефименко. Переднеазнатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья. — СА. М., 1960, № 4, стор. 14—25.

⁶⁶ П. И. Борисковский. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области, стор. 8.

⁶⁷ П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 376—384; Ю. Г. Колосов. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоривка, Дубовая балка, Ямбург). — В кн.: П. И. Борисковский и Н. Д. Праслов. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья, стор. 42—49; П. И. Борисковский. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области, стор. 8.

⁶⁸ В. Н. Даниленко. Волошский эпипалеолитический могильник. — СЭ. М., 1955, № 3, стор. 56—61; А. Д. Столяр. Первый Васильевский мезолитический могильник. — Археологический сборник (Гос. Эрмитаж), вып. 1. Эпоха камня. Л., 1959, стор. 78—165; Д. Я. Телегин. Василівський третій некрополь в Надпоріжжі. — Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 3—19.

⁶⁹ О. П. Черниш. Володимирівська палеолітична стоянка. К., 1963.

⁷⁰ М. Я. Рудинський. Дослідження в Журавці. — Антропологія, т. II. К., 1929, стор. 140—151; його ж. Журавка. — Антропологія, т. III. К., 1930, стор. 97—122. П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 385—392.

Її культурні залишки — крем'яні і кістяні вироби, кістки тварин, птахів і риб, деревне вугілля на місцях вогнищ тощо — залягають на різній глибині серед уламків вапняку і глини у вигляді трьох відокремлених горизонтів. Найбільш багатим з них був нижній. Його крем'яні вироби представлені кінцевими і високими скребками, багатофасетковими різцями, долотовидними інструментами, вістрями типу Шательперрон і знаряддям на дрібних пластинках, а також деякими мустьєрськими виробами — гостроконечниками, скреблами та двобічно обробленими знаряддями.

Серед виробів з кістки та рогу тварин — наконечники списів і дротиків, проколки і ретушери, подвіски та ін. Крем'яний інвентар середнього горизонту (переважно високі скребки і багатофасеткові різці) близький до інвентаря нижнього горизонту, але кількість мустьєрських виробів в ньому уже набагато менша.

Значно відрізняються від попередніх крем'яні вироби верхнього горизонту — кінцеві скребки, різці, пластинки з ретушкою і скошеним краєм, окремі геометричні вироби — сегменти. Знайдений орнаментований ріг благородного оленя ⁷¹.

Потужний нижній горизонт стоянки є залишком довгочасного поселення; середній і верхній — тимчасових стійбищ.

Стоянка Сюрень поки що єдина в Криму і не має аналогій в усій Східній Європі. З приводу її датування і визначення культурної приналежності існує значна розбіжність в поглядах дослідників; немає певності і в генетичному зв'язку нижніх і верхнього горизонтів культурних залишків. Вирішення цих питань — справа майбутніх досліджень. Поки що можна лише вважати, що стоянка Сюрень I є незаперечним свідченням заселення Криму на протязі пізньопалеолітичної епохи, а саме вона має багато спільного з пізньопалеолітичними пам'ятками Закавказзя ⁷². Можливо, вона є свідченням проникнення в Крим якоїсь невеликої групи закавказького пізньопалеолітичного населення.

Пам'ятки пізньопалеолітичної епохи на Сіверському Дінці вивчені ще дуже мало. Відомо всього кілька стоянок в межах Харківської та Донецької областей — Пристенська, Шаруканська, Пришиб і Минівський Яр. Лише на деяких з них здійснені невеликі розкопки, що позбавляє можливості скласти скільки-небудь чітке уявлення про розвиток пізньопалеолітичної культури в цьому районі території України. Тепер можна говорити лише про те, що названі пам'ятки відносяться до самого кінця пізньопалеолітичної епохи ⁷³.

Викладене вище досить переконливо демонструє локальний характер розвитку культури стародавнього населення території Української РСР в пізньопалеолітичну епоху. Дальше поглиблене вивчення окремих пізньопалеолітичних пам'яток та їх груп в різних районах, особливо в тих, де вони відомі ще дуже мало, дозволить більш повно і всебічно відтворити далеке історичне минуле території республіки і сусідніх з нею областей Східної Європи, висвітлити конкретну історію окремих груп їх найдавніших родових колективів.

⁷¹ Г. А. Бонч-Осмоловский. Итоги изучения Крымского палеолита. — Труды II международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, вып. V. Л.—М., 1934, стор. 119.

⁷² Е. А. Векилова. Стоянка Сюрень I и ее место среди палеолитических местонахождений Крыма и ближайших территорий. — МИА, № 59. М.—Л., 1957, стор. 235—323.

⁷³ М. В. Сибільов. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця. — Наукові записки Інституту історії та археології АН УРСР, кн. II. К., 1946, стор. 34—35.

И. Г. ШОВКОПЛЯС

К ВОПРОСУ О ХАРАКТЕРЕ РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ ПОЗДНЕГО ПАЛЕОЛИТА

(по материалам Украинской ССР
и соседних территорий)

Резюме

Характерной особенностью позднепалеолитической эпохи являются отличия в развитии культуры населения трех больших территориальных ландшафтно-климатических зон-провинций европейской приледниковой, средиземноморско-африканской и сибирско-китайской.

Одновременно в различных областях каждой из этих зон на разных этапах позднего палеолита существовали обособленные группы поселений, очень близких между собой и в то же время отличных от других таких же групп по ряду специфических признаков в развитии материальной и духовной культуры и быта их обитателей. Многие из таких признаков (отдельные характерные виды кремневых и костяных орудий труда и бытовых предметов, особые приемы обработки камня, характер устройства жилищ, специфические произведения искусства и др.) принимаются теперь в качестве этнических, что позволяет рассматривать эти территории как древнейшие этнокультурные области, населенные родственными группами людей позднепалеолитической эпохи.

Несколько групп таких близких и даже частично идентичных между собой позднепалеолитических памятников, нередко существовавших в течение продолжительного времени, сменяя друг друга в одних и тех же областях, изучены на территории Украины и соседних с ней районов.

Такой областью, например, является бассейн среднего течения Днепра и его притоков, охватывающий северную часть Украины и соседние с нею районы Российской Федерации и Белоруссии. На ней расположены разновременные стоянки Радомысль, Пушкари I, Ключы, Новгород-Северский, Погон, Кирилловская, Мезин, Елисеевичи, Чулатов I, Супонево, Юровичи, Юдиново, Тимоновка, Гонцы, Добраничивка, Межиричи, Чулатов II, Бугорок, Довгиничи, Фастовская и другие, имеющие выразительные черты последовательного преемственного развития.

Другая такая же область охватывает территорию Северо-Восточного Прикарпатья — бассейны среднего течения Днестра и Прута. Она представлена довольно большой группой разновременных позднепалеолитических памятников, в том числе многослойными стоянками, такими, как Молодово V, Бабин I, Вороновицы I, Городница, Студеница, Атаки, Сокол, Замостье и др.

Две другие подобные области на территории Украины, ввиду недостаточных исследований, представлены пока еще небольшим числом памятников. Одна из них — Юго-Западная Волянь — характеризуется памятниками типа стоянки Липа в районе г. Дубно, не имеющими себе близких на иных территориях.

Другая занимает степные районы Северного Причерноморья и представлена такими памятниками, как Амвросиевка в Приазовье, Большая Аккаржа близ Одессы, стоянки Днепровского Надпорожья и другие. Своеобразие степных памятников позволяет усматривать в Северном Причерноморье отдельную область развития культуры позднего палеолита.

Крым и бассейн Северского Донца представлены только единичными позднепалеолитическими стоянками.

Дальнейшее изучение памятников в различных районах Украины позволит более полно осветить конкретную историю отдельных групп их древнейших родовых коллективов.